

РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ І МОРФОЛОГІЇ

Юлія Бойко

*(м. Хмельницький)***КОНСТРУКЦІЯ ЯК БАЗОВИЙ РІВЕНЬ ТА ФОРМОТВОРЧА
ОСНОВА У СИНТАКСИСІ РЕЧЕННЯ**

На сучасному етапі розвитку науки когнітивно-дискурсивна парадигма у лінгвістиці найчастіше визнається одним із найпрогресивніших методів дослідження.

У вітчизняних та зарубіжних наукових розвідках особливої уваги почали надавати вивченню смислових синтаксичних категорій у рамках семантичного (Н.Д. Арутюнова, О.В.Падучева, Я.Г.Тестелець, А. Мустайоки, В.І. Вихованець, М.В.Мірченко), функціонального (І.П. Распопов, Н.О.Слюсарева, В.Д. Івшин), комунікативного синтаксису (Г.О.Золотова, М.В.Всеволодова), а також конструкційної граматики (А.Голдберг, В.Крофт). Очевидно, що до фокусу досліджень лінгвісти залучають речення як особливу номінативну одиницю з її різними структурними рівнями.

Співвідносячи мовні структури із когнітивним, дослідники у сфері когнітивного синтаксису роблять спроби створити певний науковий конструкт чи модель для дослідження шляхів експлікації глибинних смислів за допомогою синтаксичних структур. Одним із таких напрямків є спроба розробити методику виділення «синтаксичного концепта». «Першопрохідцями» у розроблені категорії синтаксичного концепту вважають російських дослідників З.Д.Попову та Й.А. Стерніна [8]. Однак питання про виділення синтаксичних концептів залишається дискусійним. Про це говорить і сама дослідниця: «У лінгвістиці немає єдиної думки про те, яку конструкцію можна вважати синтаксичним знаком, якими можуть бути синтаксичні концепти, та й чи існують вони взагалі...» [8, с.71]. До того ж до цих пір у сфері синтаксису відсутній чіткий підхід до виділення об'єктів вищого, базового та нижчого рівнів.

Виходячи із зазначеного вище спробуймо схарактеризувати конструкцію як базовий рівень у синтаксисі речення та представити її як формотворчу основу для побудови ментальних схем речення.

На основі того, що дієслово своєю семантикою й валентісною рамкою фіксує у нерозчленованому вигляді пропозицію як мисленнєвий образ денотативної ситуації, воно є носієм моделі пропозиції, яка, у свою чергу, слугує одиницею вищого рівня (абстрактної категорії). Одиницею нижчого рівня (конкретної категорії) є конкретний тип речення, актуалізована у мові конструкція. Об'єктом базового рівня у синтаксисі є конструкція, яка представляє своєю структурою пропозицію у вигляді позицій іменних актантів та типу відношень між ними в абстрагованому

вигляді. На підтримку цього положення наведемо думку прибічників пропозиційної форми репрезентації знань. Як своєрідні ментальні структури, які відображають типову ситуацію та характер відношень її учасників, пропозиції організують всю інформацію, яка поступає у пам'ять людини [1]. Підхід до пропозиції як особливої оперативної структури свідомості або особливої одиниці збереження інформації є характерним для когнітивної лінгвістики. У рамках цього підходу відмічається, що «слова можуть взаємоасоціюватися лише при умові, що відповідні їм поняття входять до закодованих в пам'яті пропозицій. З когнітивної точки зору довготривала пам'ять людини є великою сіткою пропозиційних дерев, що взаємоперетинаються, причому кожне з них включає деякий набір вузлів пам'яті з чисельними зв'язками» [7, с. 88–89].

Ідея розчленованості події та її категоризація найтіснішим чином пов'язана із вербалізацією, оскільки ступінь розчленованості події детермінує характер її деталізації з наступним відображення у мові. Процеси вербалізації, на думку У. Чейфа, включають три етапи: 1) організацію змісту; 2) «пакування» змісту відповідно до «оцінки мовцем стану ума адресата у даний момент і його робочих можливостей у межах конкретного контексту мовлення» (маються на увазі дана та нова інформація); 3) синтаксичні процеси, які є характерними для даної мови (винесення підмета на перше місце у структурі речення, тема-рематична організація тощо). Процеси, задіяні на цьому етапі організації змісту, включають: 1) «розчленування епізоду на підепізоди»; 2) «вибір пропозиційної структури, яка визначить ролі об'єктів епізоду»; 3) вибір одиниць мови для кодування судження (процес категоризації) [10, с. 38–40]. Фактично, розчленоване бачення ситуації вже само по собі є актом пропозиційності, в ході чого встановлюються реляційні відношення між виділеними об'єктами. Характер відношень категоризується і матеріалізується в мові.

Схеми членування цілісних подій на низку складових їх елементів з метою вербалізації повинні відповідати певним стереотипам, щоб мовці на одній і тій самій мові могли розуміти один одного. Дані стереотипи структуруються у вигляді ментальних репрезентацій, в основу яких кладуться ментальні схеми та їх об'єднання, і закріплюються за системою «мова–мислення» з перспективою подальшого об'єктивування тим або іншим типом конструкції.

Здійсненні раніше спроби схематизувати реальні події з урахуванням логіко-денотативних та категоріальних основ свідчать про певну впорядкованість цієї сфери, відсутність у ній певної хаотичності. Ця впорядкованість гармонує з можливістю вичленування структур знання, які підлягають вербалізації. Процес вичленування структур знання, у свою чергу, вказує на спосіб концептуалізації світу. Так, Г.О. Золотова

диференціює реальний світ за ознаками «активне», «пасивне» начало таким чином:

ЛЮДИНА – *існує* у просторі й часі, у природі та в суспільстві (живе, народжується, росте, змінюється), *володіє* властивостями; *перебуває* у стані: фізичному, емоційному, психічному; *рухається* у просторі; *діє* (конкретні фізичні дії, ментальна діяльність, сенсорна діяльність, *каузує* дію, стан, ознаку, буття інших суб'єктів і предметів); *вступає* у відносини з іншими людьми (соціальні, психічні);

ПРЕДМЕТИ – *існують*, *володіють*, *належать*, *можуть переносити* зміну фізичного стану, на переході від буття до небуття; *слугують* орієнтирами руху; *слугують* об'єктами думки і сприйняття, *слугують* каузованими об'єктами-суб'єктами [4, с. 36].

Зіставний аналіз різних категоріальних значень англійського дієслова, проведений М.М. Болдиревим [3, с. 33–34], підтверджує, що характеристика фізичних об'єктів через слова дієслівного класу диференціюються у найзагальніших рисах за критеріями акціональності і неакціональності. При цьому акціональні дієслова покликані позначати події, що передбачають певну динаміку, розвиток і є такими, що вимагають активності суб'єкта: фізичні та інтелектуальні дії, творча діяльність, ціленаправлений рух, переміщення предметів їх видозміна тощо. Неакціональні дієслова виражають явища, які є характерними для внутрішнього світу людини: її відчуття, емоції, побажання, умовиводи, пов'язані з виділенням та характеристикою окремих елементів динамічних подій та типів їх взаємовідношень [3].

Наведені вище структури знання про світ свідчать, що логічно-денотативні аспекти, які виокремлюються людським мисленням, організовані у вигляді певних відношень, розірваність яких призводить до втрати смислу. Мовна система володіє засобами для об'єктивації цих відношень. Існування концептуального рівня забезпечує єдність структурування мовних та немовних знань. У цьому зв'язку актуальними є наші судження про два способи представлення у мові денотативних ситуацій – розчленованому та нерозчленованому.

Розчленований спосіб представлення денотативної ситуації спряжений з інтегруючою функцією конструкції, яка базується на подвійній природі мови як абстрактній системі та як функціонуючій системи. Саме ця природа мови регулярно демонструється в реалізації двох типів відношень – парадигматичних і синтагматичних. Перший тип відношень характеризує одиниці одного рівня у плані їх систематизації і реалізує дистрибутивну функцію, а другий тип відношень виявляє правила організації одиниць у структурі вищого рівня та реалізує інтегративну функцію. Інтегративна функція проявляється у мовнорозумових актах і спряжена з питаннями взаємодії мови і мовлення, центральним з яких є питання комбінаторики

лексичних одиниць у процесі побудови комплексних знаків для обміну судженнями про світ.

Проте інтегративність зовсім не передбачає простого накладання смислів, складових компонентів речення. Як справедливо зауважує О.С. Кубрякова, когнітивний підхід до пояснення композиційної семантики дозволяє інтерпретувати комплексний знак з позицій виявлення кореферентних значень. Необхідно, щоб синтагматично пов'язане слово «витагло» відповідну частину значення, і, узгоджуванні поняття виявилися кореферентними, сумісними. «Узгодження смислів відбувається при природній їх сумісності, для чого необхідно когнітивне пов'язування двох різних ментальних просторів, розуміння можливостей їх об'єднання в одне інтегративне ціле» [5, с. 22]. Таким чином, принциповим є питання про механізми структурного та смислового зв'язування слів у рамках синтаксичної конструкції, оскільки пояснення цих механізмів пов'язно зі встановленням лінії проєктивності різнорівневих категоріальних значень.

Як стверджує Л. Телмі, «граматична конструкція – це граматичний комплекс, який складається з певних комбінацій простих форм, абстрактна схема зі структуруючою функцією». Ця функція образно може бути порівняна зі «скелетом для концептуального матеріалу, який виражається лексично» [14, с. 94]. Думка про структурування функції, яка виконується синтаксичною конструкцією по відношенню до концептів, є, на наш погляд, вагомим аргументом на користь специфіки концептуальних процесів на рівні синтаксису. Специфіка ця полягає як у механізмах концептуального зв'язування, так і в механізмах «налаштування» композиційних елементів одне на одного у процесі їх інтеграції в одне, більш складне, ціле.

Погляд Е. Бенвеніста з приводу того, що «синтаксис речення є лише кодом, який забезпечує, правильне розміщення його членів» [2, с. 446] практично не відрізняється від точки зору інших дослідників на роль синтаксичної конструкції у системі мови. Позиція автора роботи відносно граматичних конструкцій свідчить про її переконаність в одночасному зверненні конструкцій до онтології мови та онтології світу. У першому випадку автор має справу з правилами побудови речень, а у другому – з певною системою аналізу оточуючого світу. Завдяки наявності такої чіткої сітки правил ми стаємо учасниками певної «згоди» і здатні розуміти одне одного. Таким чином конструкція покликана репрезентувати знання про денотативну ситуацію і знання про схему розгортання думки з вказівкою на правила лінійного узгодження слів в одне ціле.

Виходячи зі зазначеного вище, вважаємо за доцільне у нашій роботі скористатися базовими ментальними схемами для когнітивного аналізу СПР, запропонованими І.С. Шевченко та застосованими О.В. Михайловою в ході аналізу простого давньоанглійського речення [11; 6]. Когнітивні різновиди базових схем моделюються відповідно до пропозиційних різновидів простих

речень, реалізованих у конкретних ситуаціях мовлення згідно з аргументно-предикатними (рольовими) та семантичними параметрами їхніх вузлів і є соціально й культурно специфічними.

Ми виходимо з того, що клауза, як складова частина будь-якого СПР, є пропозицією, а певна кількість клауз, що входять до складу СПР формують, за висловом Я.Г. Тестельця «справжній клубок пропозицій» [9, с. 255]. Об'єднані у гіпотаксичному цілому ментальні схеми клауз (пропозицій) володіють вищим рівнем абстракції порівняно з типовою пропозицією, вираженою простим реченням.

Ментальні схеми речення, які будуються на основі конструкцій, сформованих взаємодією структурних та смислових елементів, як базового рівня у синтаксисі речення схеми – онтологічні за суттю, оскільки вони безпосередньо стосуються «концептуальних архетипів» Р. Ленекера (conceptual archetypes) – це доконцептуальні феномени «повторювані й чітко диференційовані аспекти нашого досвіду, які ми, зазвичай, використовуємо для структурування наших знань», «прототипові цінності базових мовних конструктів» [12, с. 294–295].

Онтологічний характер, максимальна абстрагованість ментальних схем речення також зумовлює те, що перевага надається терміну *схема* порівняно з терміном *модель*, що видається більш конкретизованою (пор. поняття ідеалізованої когнітивної моделі – ІКМ) Дж. Лакоффа, яка демонструє, що для ідентифікації концептів необхідне знання про домен, на фоні якого певне поняття концептуалізується [13].

На основі викладеного можна змоделювати механізми проективності категоріальних значень різних рівнів речення, задіяних у процесах концептуалізації світу в синтаксисі. Ментальна схема речення відображає результат концептуалізації людиною на рівні свідомості ситуацій довколишньої дійсності та їх категоризації у вигляді типових пропозицій, що отримав закріплення у певній структурній схемі.

Перспективним є дослідження ментальних схем речення, які формують суттєву частину концептуалізації інформації різного рівня складності.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1999. 896 с.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва : Прогресс, 1974. 447 с.
3. Болдырев Н. Н. Функциональная категоризация английского глагола. Москва : ЛИБРОКОМ, 2009. 144 с.
4. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. Москва : КомКнига, 2007. 368 с.

5. Кубрякова Е. С. Когнитивная лингвистика и проблемы композиционной семантики в сфере словообразования. *Изв. АН.*, 2002. № 1. Т. 61. С. 13–24.
6. Михайлова О. В. Просте речення в давньоанглійській мові: синтаксичний, семантичний, когнітивний та комунікативний аспекти : дис... канд. філол. наук. Харків, 2007. 202 с.
7. Панкрац Ю. Г. Пропозициональная форма представления знаний. Москва: РАН ИНИОН, 1992. С. 78–97.
8. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Москва : АСТ: Восток-Запад, 2007. 314 с.
9. Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис. Москва : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. 800 с.
10. Чейф У. Значение и структура языка. Москва : ЛИБРИКОМ, 2009. 452 с.
11. Шевченко І. С. Когнітивне моделювання простого речення. *Проблеми загального, германського та слов'янського мовознавства. До 70-річчя проф. В.В. Левицького : зб. наук. праць.* Чернівці : Книги – ХХІ, 2008. С. 390–394.
12. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. V. 2 : *Descriptive application.* Stanford : Stanford University Press, 1991. Vol. 1. 395 p.
13. Lakoff G. Cognitive semantics. Bloomington, 1988. 568 p.
14. Talmy L. Toward a Cognitive Semantics. *Concept Structuring Systems.* Cambridge, Massachusetts : The MIT Press, 2000. Vol. 1. 495 p.

Каріна Бортун
(*м. Вінниця*)

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З ІМПЕРАТИВНОЮ СЕМАНТИКОЮ У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

Дослідження засобів об'єктивації семантичних категорій посідає значне місце в сучасній граматиці. Це пояснюємо тим, що імперативні висловлення займають важливе місце в комунікативному аспекті мови, на що вказують головні функції та основні засоби вираження імперативного значення. Семантико-граматична своєрідність імператива – здатність формувати особливий тип речення, специфічне інтонаційне оформлення висловлень з імперативом, уживання імператива, спричинене емоційністю та експресивністю мовлення.

Спрямованість на слухача, дії, що стосуються фізичного та психічного стану мовця, її поведінки, способу життя, діяльності, різних аспектів стосунків між комунікантами – важливі параметри значеннєвої структури імператива, змістову складову яких репрезентують фразеологічні одиниці.